

ИНСТИТУТ ИСТОРИИ ЛИТВЫ

ЕЖЕГОДНИК
ИСТОРИИ
ЛИТВЫ

Год 1990

ВИЛЬНЮС «МОКСЛАС» 1992

INSTITUTE OF LITHUANIAN HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

1990

VILNIUS

1992

INSTITUT FÜR GESCHICHTE LITAUENS

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

1990

7

VILNIUS

1992

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

1990 metai



VILNIUS „MOKSLAS“ 1992

UDK 947.45
Li 237

Redakcinė kolegija:

Vytautas MERKYS (vyr. redaktorius), Alfonsas EIDINTAS, Eugenijus JOVAISA, Vacys MILIUS, Leonas MULEVICIUS, Rita STRAZDONAITĖ (sekretorė), Tamara BAIKASIAUSKAITE, Adolfas TAUTAVICIUS, Irena VALIKONYTĖ, Regina ŽEPKAITE (vyr. redaktoriaus pavaduotoja)

Redakcijos adresas:
2600 Vilnius, T. Kosciuškos 30

Išleista pagal Lietuvos istorijos instituto užsakymą

ARŪNAS ASTRAMSKAS
ALDONA GAIGALAITĖ

LIETUVOS SOCIALDEMOKRATŲ PARTIJOS OPOZICIJA TAUTININKAMS

Nagrinėjama tematika lietuvių istoriografijoje nėra plačiau aptarta. Todėl straipsnyje keliamas klausimas, kaip Lietuvos socialdemokratų partija (LSDP) vertino Lietuvoje 1926 m. gruodžio mėn. tautininkų partijos įvykdytą valstybinį perversmą, aptariama socialdemokratų pozicija, priešinimosi autoritariniam valdymui formos, konkreti socialdemokratų partijos Centro Komiteto bei vietinių organizacijų veikla prieš tautininkų valdžią ir kitos problemos.

Straipsnis parašytas remiantis LSDP periodine spauda, emigracijoje išleistais jos vadovų atsiminimais, taip pat Lietuvos valstybiniame archyve išlikusia partijos bei kita dokumentacija.

LSDP padėtis po valstybinio perversmo

Iki 1926 m. gruodžio 17 d. buvusi koalicinė valdanti partija, po tautininkų perversmo LSDP ne tik neteko valdžios, bet ir dėl savo programinių siekimų bei uždavinių tapo opozicine partija. Nepriklausomoje Lietuvoje tai buvo viena iš demokratiškiausių, kairiąją poziciją seimų rinkimuose ir apskritai visuomenėje užėmusių partijų. Ji laikė save demokratijos ir darbo žmonių, pirmiausia darbininkų, interesų reiškėja. 1921 m. vasario 26—28 d. partijos konferencijoje priimtoje programoje ir statute buvo pažymėta, kad partija pripažįsta galimybę Lietuvoje sukurti proletariato diktatūrą ir socializmą. To siekti Lietuvoje revoliucijos būdu socialdemokratai nematė galimybių dėl krašto agrarinio pobūdžio ir apskritai atsilikimo nuo išsivysčiusių šalių. „Darbininkų klasė Lietuvoje tuomet tegalės imti į savo rankas,— rašoma konferencijos nutarime,— politinę krašto valdžią ir įgyvendinti socializmo tvarką, kai visuomenės ūkio išsivystymas pas mus pastatys į proletariato eiles arba su jais suriš mūsų visuomenės daugumą, kuomet ta dauguma virs sąmoninga socializmo tvarkos šalininke“¹. Kol tam subręš sąlygos, buvo siūloma tenkintis reformų krašte ir demokratijos siekimu. Norėdami sudemokratinti kraštą, socialdemokratai aktyviai prisidėjo (dar iki programinių reikalavimų suformulavimo dokumentais ir juos paskelbus) prie Lietuvos Respublikos kūrimo. S. Kairys ir M. Biržiška buvo išrinkti ir dirbo Lie-

tuvos Taryboje. LSDP 1920 m. atskira deklaracija pareiškė remsianti Lietuvos Respublikos vyriausybę. Aktyviai dalyvavo visų seimų rinkimuose ir turėjo savo atstovų. Kartu su valstiečių liaudininkų partija atėję į valdžią 1926 m. socialdemokratai įvykdė daug pažangių socialinio gyvenimo reformų ir siekė įgyvendinti tikrą demokratiją*.

Po 1926 m. valstybinio perversmo Lietuvos socialdemokratų partijos veikla iš karto imta varžyti, persekiojama jos spauda ir aktyviausi veikėjai. Jau gruodžio 19 d. Lietuvos Respublikos seimo posėdyje socialdemokratai nedalyvavo, nes dalis jų narių buvo suimta, dalis boikotavo posėdį. Į seimo darbą jie įsijungė tik 1926 m. gruodžio 30 d.—dalyvavo 66 posėdyje. Socialdemokratų partijos vardu kalbėjo J. Paplauskas. Jis pažymėjo, kad gruodžio 19 d. į posėdį susirinkę seimo nariai sulaužė Respublikos Konstituciją, kad dėl to jie negali toliau eiti savo pareigų, kad tame posėdyje įvykę prezidento rinkimai neteisėti². Kilęs triukšmas neleido J. Paplauskui baigti kalbos. Tame pačiame seimo posėdyje socialdemokratai norėjo perskaityti savo pareiškimą, bet juos nuolat nutraukdavo triukšmas salėje ar seimo pirmininkas A. Stulginskis. Pareiškimo perskaityti nepavyko, bet kalbėjo net 11 socialdemokratų atstovų, kai kurie — po kelis kartus. Tos pačios dienos vakariniame posėdyje, svarstant 1927 m. valstybės biudžetą, L. Purėnienė, be biudžeto klausimų, pailietė ir vidaus padėtį, pasisakė prieš valstybinį perversmą, klasifikuodama jį kaip neteisėtą³. Kitame, gruodžio 31 d., seimo posėdyje S. Kairiui pavyko perskaityti partijos pareiškimą. Jame buvo pasakyta, kad LSDP frakcija balsuosianti prieš 1927 m. numatytą biudžetą, nes jame panaikinamos liaudininkų ir socialdemokratų vyriausybės numatytos reformos, atstatomos algos kunigams, skiriama lėšų religinėms mokykloms bei organizacijoms, nesirūpinama pradinėjų mokyklų statyba, neskiriama lėšų viešiesiems darbams ir ligoninių kasoms. Be to, buvo aiškinama, kad tą biudžetą vykdys vyriausybė, atėjusi į valdžią smurtu, sulaužydama Konstituciją⁴.

Socialdemokratų partijos atstovai protestavo seime prieš jų narių suėmimus, sulauktytųjų siuntimą į Varnių koncentracijos stovyklą, prieš karo padėties Respublikoje įvedimą ir karo lauko teismus. Jie pasisakė prieš A. Voldemaro perskaitytą Ministrų Kabineto deklaraciją ir pateikė savo nutarimą, kuriame išreiškė nepasitikėjimą Ministrų Kabinetai⁵. Tačiau už nepasitikėjimą vyriausybę balsavo tik 36 deputatai iš 85, ir socialdemokratų pasiūlymas buvo atmestas.

* Iki 1926 m. vasaros, kai Lietuvoje į valdžią atėjo liaudininkai ir socialdemokratai, valdžiusios krikščionių demokratų ir liaudininkų partijos, o nuo 1924 m. vien krikščionių demokratų partija irgi deklaravo demokratiją ne tik partijų pavadinimuose ir programose, bet ir jų vyriausybių veikloje, bet visiškos demokratijos to meto Lietuvoje nebuvo. Visą laiką veikė Ypatingieji krašto apsaugos bei kiti įstatymai, varžė demokratines gyventojų teises. Buvo draudžiama ir varžoma valdančioms partijoms nepalankių organizacijų bei partijų veikla, trūko nuoseklios demokratijos per rinkimus, nedaug dėmesio buvo skiriama darbininkams, tautinėms mažumoms ir kt. Per 6 valdymo mėnesius liaudininkų ir socialdemokratų vyriausybė mėgino Lietuvoje įgyvendinti demokratinę santvarką, bet jos sukurti nespėjo.

Nepasitikėjimo vyriausybė klausimą socialdemokratų frakcija seime iškelė ir 1927 m. balandžio 8 d. posėdyje, svarstant neteisėtą valstiečių liaudininkų atstovo J. Pajaujo suėmimą Kauno geležinkelio stotyje⁶. Nepakęsdama nuolatinių oponentų ir norėdama įtvirtinti savo įtaką krašto renkamuose organuose, tautininkų vyriausybė Respublikos prezidento raštu 1927 m. balandžio 12 d. seimą paleido. Socialdemokratų dalyvavimas aukščiausiam valdymo organu tuo ir baigėsi. Kai kur jie išliko tik vietos savivaldybėse. Antai Šiaulių savivaldybėje didelę įtaką turėjo K. Venslauskis, Šiaulių miesto burmistru 1925—1931 m. dirbo J. Sondeckis. Jie įvykdė daug pažangių reformų, pakėlė miesto kultūrinį gyvenimą⁷. Socialdemokratai ir po valstybinio perversmo išlaikė įtaką kooperatiniam judėjimui. Štai „Pienocentre“ vadovaujantį darbą toliau dirbo J. Glemža, „Lietūkyje“ — A. Povylius⁸. Socialdemokratai dirbo „Spaudos“ fonde, „Paramoje“, „Raidės“ ir kitose spaustuose. Kooperatinėje veikloje jie jungėsi su valstiečiais liaudininkais. J. Vilkaitis, V. Galinis, L. Epšteinas, A. Garmus, J. Žiugžda vadovavo ligonių kasai Kaune, J. Sondeckis — Šiauliuose. Norėdama pagerinti darbininkų padėtį, ligonių kasa Varėnoje įkūrė darbininkams džiovininkams sanatoriją, Gelgaudiškyje — vaikų koloniją ir kt. Tačiau iš ligonių kasų valdybų ir tarybų socialdemokratų pradėjo stumti komunistai. 1928 m. socialdemokratai Kaune iš 20 vietų laimėjo 10, 1931 m. rinkimuose — tik 6 vietas, o komunistai — 11⁹. Su komunistais teko konkuruoti ir po tautininkų perversmo pradėtoje varžyti profsąjungų veikloje, dėl vadovavimo joms. 1925 m. LSDP vadovavo 7 didžiausioms profsąjungoms: geležinkelininkų, žemės ūkio, metalo, maisto, spaudos, odininkų ir pramonės darbininkų¹⁰. 1927 m. uždarytos geležinkelininkų, metalo ir pramonės darbininkų profsąjungos bei kai kurių kitų profsąjungų skyriai. Aktyvesnius profsąjungų vadovus socialdemokratų suėmė ir ištrėmė. LSDP vadovaujamų profsąjungos narių skaičius nuo 18 tūkst. 1926 m. sumažėjo iki 5 tūkst. 1927 m. rugpjūčio mėnesį¹¹. Tada socialdemokratai pradėjo perimti profsąjungas iš LKP, ir jiems pavyko patraukti dalį narių, bet 1933—1934 m. tautininkų vyriausybė uždraudė profsąjungų veiklą. Ji sukūrė Darbininkų atstovybę, vėliau — Darbo rūmus. Socialdemokratų partija neteko galimybės vadovauti profesinėms darbininkų organizacijoms, ginti darbininkų ir spręsti jų socialinių klausimų. Profsąjungų reikalus ėmė tvarkyti valdžia.

Po 1926 m. valstybinio perversmo pirmiausia imta persekioti opozicinė, taigi ir socialdemokratų, spauda. LSDP laikraščiai dėl cenzūros išėdavo su didelėmis baltomis dėmėmis. Iš archyvuose išlikusių maketų matyti, kad valdžia neleido spausdinti tų straipsnių, kuriuose buvo kritikuojamas tautininkų įvykdytas perversmas ir jų vidaus bei užsienio politika¹². Nepavyko išspausdinti net 1929 m. LSDP konferencijos visų rezoliucijų. Už cenzūros taisyklių pažeidimus ne kartą baustas „Socialdemokrato“ redaktorius S. Kairys, mat nuo 1929 m. imta reikalauti vietoj neleistų spausdinti straipsnių laikraštyje nepalikti baltų dėmių. 1927 m. S. Kairys buvo nubaustas

100 lt bauda arba 7 paromis kalėjimo, o 1929 m. pasodintas dviem savaitėm į kalėjimą¹³.

Po 1926 m. valstybinio perversmo imta masiškai uždarinėti LSDP vietos organizacijas ir skyrius. Antai Panevėžio apskrities viršininkas 1927 m. lapkričio 14 d. nutarė uždaryti Šeduvos, Rozalimo, Smilgių, Krekenavos, Ramygalos, Naujamiesčio, Subačiaus ir Raguvos LSDP skyrius, motyvuodamas tuo, kad jie jau neveikia¹⁴. Dažnai provincijos skyriams neleisdavo rengti susirinkimų ir kartu kaltino neveikimu. Negana to, matydama aktyvėjančią LSDP veiklą ir didėjančią jos įtaką, tautininkų valdžia nutarė uždrausti socialdemokratų partiją. 1929 m. birželio mėn. Kauno miesto ir apskrities viršininko siūlymu Komisija draugijoms registruoti sustabdė LSDP veiklą. Uždarytos visos socialdemokratų organizacijos, ir uždrausta leisti „Socialdemokratą“¹⁵. Vietoj jo 7 mėn. ėjo laikraštis „Darbo balsas“. Formaliai uždraustos partijos veikla nenutrūko. Kaip matyti iš išlikusių slaptų susirinkimų rezoliucijų, buvo pažymima, kad CK toliau vadovauja partijai ir reikia jo klausyti¹⁶. Partijos CK ėmė svarstyti, ar nereiktų savo veiklos perkelti į užsienį, ir tuo tikslu vyko derybos su Vokietijos socialdemokratų partija¹⁷. Uždraustos partijos viduje kilo ginčas dėl tolesnės veiklos taktikos. Sustiprėjo kairiojo ir dešiniojo sparno prieštaravimai. Kairieji siūlė ginkluota kova nuversti valdžią. Dešinieji S. Kairys, K. Bielinis, L. Purėnienė ir kiti, pripažinti lyderiais, pasisakė prieš ginkluotą kovą, už legalius priešinimosi būdus partijos kelyje į tikslą¹⁸. Todėl partijos vadovai, tikėdamiesi laimėti bylą, nutarė Komisijos draugijoms registruoti sprendimą apskusti teismui.

Apie LSDP vadovybės diskusiją sužinojo Lietuvos valdžios organai. Tautininkų administracija suprato, jog būtų nenaudinga atsisesti dar vienam, greta Lietuvos Komunistų partijos, nelegaliam priešinimosi židiniui. Be to, kilo pavojus, kad Lietuvos socialdemokratų pradės bendradarbiauti su Lietuvos socialdemokratų organizacija užsienyje, sukurta 1928 m. rugpjūčio 22–23 d. Vilniuje, ir dar labiau destabilizuos Lietuvos padėtį. Legaliai veikiančią partiją lengviau kontroliuoti. Dėl visų minėtų aplinkybių 1929 m. gruodžio 3 d. Kauno apygardos teismas nusprendė leisti LSDP toliau legaliai veikti.

Tačiau legalizuotos partijos darbai tarp darbininkų ir inteligentijos valdžios administracija visaip trukdė. Neleido vietose atkurti partijos organizacijų, negrąžino paimto turto, nedavė leidimų rengti susirinkimus¹⁹. Nepaisydama visų sunkumų, partija stiprino savo pozicijas, plėtė įtaką profsąjungoms, ligonių kasoms, atkūrinėjo vietos organizacijas. Aktyviau veikė tik Kauno ir Šiaulių organizacijos. Tačiau ir jų narių skaičius buvo labai sumažėjęs. Antai 1930 m. Kaune veikė vos 10 LSDP organizacijų. Šiauliuose 1929 m. buvo tik 80 socialdemokratų partijos narių, iš kurių aktyviai veikė vos 45²⁰. 1933 m. metiniame socialdemokratų partijos susirinkime dalyvavo vos 100 žmonių²¹. Kiek aktyvesnės buvo socialdemokratinės jaunimo organizacijos „Žiežirba“ ir „Žaidras“.

Lietuvos socialdemokratams išlaikyti savo partiją po tautininkų valstybinio perversmo buvo sunku ir dėl to, kad dalis aktyvių veikėjų nesitenkino vien antitautinikiška agitacija, bet ėmėsi rengti ginkluotą sukilimą. Jau 1927 m. sausio mėn. pradėta kurti slaptas organizacijas sukilimui rengti²². Sukurti Respublikos gelbėjimo komitetai; Alytuje, Kėdainiuose, Raseiniuose, Tauragėje sudarytos ginkluotos grupės, ieškoma armijos paramos²³. Sukilimas Tauragėje įvyko 1927 m. naktį iš rugsėjo 8 į 9 d., bet kariuomenė jį nuslopino, o Alytuje besirenkančius į miestą apie 200 žmonių, tarp jų žymius socialdemokratų veikėjus J. Plečkaitį, J. Paplauską, J. Kedį ir kitus, policija suėmė²⁴. Mėginta taip pat rengti sukilimus Raseiniuose ir Marijampolėje, bet nesėkmingai²⁵.

Po nepavykusių bandymų sukilti daug Lietuvos socialdemokratų pasitraukė į Vokietiją, Latviją, Lenkiją, kur juos draugiškai sutiko tų šalių socialdemokratų partijos. Rygoje 1927 m. lapkričio 3—6 d. suorganizuotas emigrantų suvažiavimas. Jame įvyko skilimas: J. Plečkaitis, J. Paplauskas ir kiti pasisakė už santykių su Lenkija palaikymą, neatsižvelgiant į Vilniaus klausimo sureguliovimą, o P. Vilkonis reikalavo palikti šią problemą spręsti teisėtai Lietuvos vyriausybei. P. Vilkonis su 13 šalininkų iš suvažiavimo pasitraukė, o kiti įsikūrė Vilniuje, kur juos savo tikslams prieš Lietuvą mėgino panaudoti J. Pilsudskis²⁶.

Naujas užsienyje gyvenančių socialdemokratų suvažiavimas įvyko 1928 m. rugpjūčio 22—23 d. Vilniuje. Jame įkurta Lietuvos socialdemokratų organizacija užsienyje. Jos CK priklausė J. Paplauskas, J. Plečkaitis, P. Būdas, J. Kazlauskas ir A. Mintas²⁷. LSDP užsienio organizacija 1933 m. buvo uždrausta Vokietijoje, o 1934 m.—Lenkijoje ir Latvijoje; tuo jos veikla baigėsi. Lietuvos socialdemokratų organizacija užsienyje savo dokumentuose nuolat kartoją neturinti jokių santykių su LSDP, bet Saugumo departamento dokumentuose užfiksuoti jų abiejų ryšiai²⁸. Skyrėsi tik kovos už demokratiją metodai bei formos, o idėjiniai požiūriai buvo bendri.

Griežta autoritarinio režimo kritika, dalies partijos narių ginkluotas pasipriešinimas ir mėginimas jėga nuversti tautininkų valdžią sukėlė vyriausybės reakciją prieš LSDP. Lietuvos socialdemokratija labai nukentėjo fiziškai: S. Kairio duomenimis, iki 1930 m. spalio mėn. suimta iki 900 LSDP narių²⁹. Kitais duomenimis, už sukilimų rengimą suimta 324 žmonės, iš kurių 209 nuteisti. Už Tauragės sukilimą nuteisti 145, Alytaus — 44, už mėginimą sukilti Raseiniuose — 16, Kėdainiuose — 4 žmonės³⁰. Sušaudyti 8 Tauragės sukilimo dalyviai, 2 žuvo kautynėse per sukilimą. 1928 m. sėdėjo kalėjime vien buvę 4 seimo atstovai: J. Merkelis, A. Žukauskas, J. Januškis ir J. Kedys³¹. Emigracijoje išleistoje monografijoje pateikiami dar didesni skaičiai. 1927 m. buvo nuteisti 94, 1928 m.— 128, 1929 m.— 310 socialdemokratų partijos narių³². Nukentėjo daug ryšininkų ir spaudos platintojų, ypač tų, kurie skleidė LSDP užsienio organizacijos literatūrą. 1930 m. gegužės 28 d. kariuomenės teismas svarstė A. Jakubėno, J. Bigelio, A. Dagio, A. Gučo, V. Galinio, K. Bartuškos,

K. Ausiejaus ir S. Vasiliausko byla dėl „Pirmyn“ ir kitos LSDP užsienyje leidžiamos literatūros platinimo. Kaltintojas pareikalavo mirties bausmės, bet socialdemokratų advokatai sugebėjo juos išteisinti³³. 1932 m. Lietuvos vyriausybė priėmė vadinamąjį „plečkaitininkų“ įstatymą, pagal kurį numatė mirties bausmę už LSDP organizacijos užsienyje literatūros skleidimą Lietuvoje, teroro aktus, ryšių su LSDP veikėjais užsienyje palaikymą³⁴. Juo remiantis, buvo nuteisiami mirties bausme kaimo vaikinai, gabenę ir Lietuvoje skleidę socialdemokratų literatūrą. Tikslus jų skaičius iki šiol nenustatytas. Su įžymiais partijos veikėjais elgtasi padoriau. 1929 m. balandžio 2 d. „Socialdemokrato“ redakcijoje ir partijos CK buvo padaryta krata. Policija paskelbė CK patalpose radusi laikraštį „Pirmyn“. Socialdemokratų teigimu, tai buvusi provokacija. Po kratos suėmė partijos vadovus S. Kairį ir K. Bielinį, bet gana greit paleido³⁵. Tuo pačiu metu „Socialdemokrato“ redaktorių V. Galinį ir dar 14 partijos narių karo lauko teismas nuteisė sušaudyti³⁶. Vėliau teismo nusprendis buvo pakeistas.

Tokiomis sąlygomis veikti LSDP buvo sunku. Paskutinis suvažiavimas Nepriklausomoje Lietuvoje įvyko 1931 m. spalio 31—lapkričio 2 d. Kaune. Dalyvavo 63 delegatai ir svečių iš Latvijos bei Estijos³⁷. Pateikta nauja partijos programa turėjo būti apsvarstyta iki kito — XIV — suvažiavimo, tačiau jis neįvyko. Valdžios cenzūruojamos rezoliucijos buvo blankios. Narių skaičius ir jų aktyvumas mažėjo. Dalis pasuko su komunistais. Partija mėgino pereiti į nelegalią veiklą, ryškėjo kairiųjų ir dešiniųjų prieštaravimai, kol pagaliau 1935 m. laikinai, o 1936 m. Vidaus reikalų ministerijos „Draugijų įstatymu“ galutinai buvo uždrausta visų partijų, išskyrus tautininkus, veikla Lietuvoje³⁸. Socialdemokratinio jaunimo „Žiezirbos“ organizacija likviduota kartu su partijų uždraudimu, o studentų „Žaidro“ organizacija uždaryta 1938 m., remiantis nauju Kauno universiteto statutu.

LSDP požiūris į tautininkų valdžią

Socialdemokratų partijos teoretikai diktatūros ir autoritarinio valdymo problemomis ne itin domėjosi. Daugiausia apie tai rašė V. Čepinskis. Jis stengėsi tą klausimą analizuoti plačiau, negu tai lietė Lietuvą, ir aiškino, kad dvasininkai, bankininkai, stambieji pramonininkai sudaro konservatorių partijas, kurios, norėdamos išlaikyti savo viešpatavimą, stengiasi išsaugoti atgyvenusias politines valdymo formas³⁹. Paėmę valdžią tų grupių padedami, diktatoriai tenkina jų reikalavimus.

Lietuvos socialdemokratams tautininkų po perversmo įvestą diktatūrą lygino su Musolinio valdžia Italijoje⁴⁰. Jie nevengė paralelių, taip pat ir fašizmo termino. Sąvoka „fašistas“ socialdemokratų spaudoje pasirodė dar iki 1926 m. gruodžio 17 dienos⁴¹. Tačiau, įvedus tautininkų valdžią, Lietuvos politinei santvarkai šis terminas buvo taikomas retai, nors tautininkų partijos vadinti fašistine ir jos narių

fašistais — nevengiama⁴². Tautininkų valdžia dažniausiai buvo apibūdinama kaip diktatūra*. Antai 1929 m. LSDP konferencijos rezoliucijose tautininkų Lietuvoje valdymo forma vadinama „mažumos diktatūros režimas“⁴³, 1928 m. aplinkkraštyje — tiesiog „diktatūros režimas“⁴⁴. Dėl demokratijos žlugimo Lietuvoje ir daugelyje Rytų Europos šalių kalta pokarinės ekonominės ir politinės krizės įtaka šalių vidaus nestabilumui⁴⁵. Po Pirmojo pasaulinio karo atsiradusiose šalyse nespėjo sustiprėti demokratinė santvarka, o svarbiausia demokratijos krizės priežastis buvo tos santvarkos nesugebėjimas tvarkyti pokarinį pasaulį bei neryžtingumas⁴⁶. Todėl demokratinę santvarką, socialdemokratų nuomone, reikia tobulinti, o ne keisti diktatūra. Reikia auklėti visuomenę demokratijos principais, šviesti ją, mažinti abejingumą politiniam gyvenimui⁴⁷. Be to, autoritarizmui kelią į valdžią palengvino socialistų ir socialdemokratų neveiklumas⁴⁸.

Kritikuodami Lietuvoje po 1926 m. valstybinio perversmo įvestą vienos partijos valdžią, socialdemokratai pabrėžė galimus tokio valdymo tarptautinius ir vidaus padarinius. Nurodė, kad gali komplikuotis Lietuvos tarptautinė padėtis, nes nuo Lietuvos nusigręš Vakarų Europos demokratinės valstybės. Tai savo ruožtu kels izoliacijos pavojų⁴⁹. „Socialdemokrate“ pažymima, kad „Lietuva tik tuomet gali užtikrinti sau ateitį kaip nepriklausomas kraštas, jei jos gyventojai sugebės išlaikyti demokratinę, teisėtą tvarką“⁵⁰. Susidariusi vidaus padėtis gali sunkiai atsiliiepti krašto ekonomikai⁵¹, užsienio prekybai ir gamybai viduje.

Prieš diktatūrą socialdemokratai labai griežtai buvo nusiteikę ir todėl, kad toks valdymo būdas prieštaravo jų prigimčiai ir LSDP dar 1921 m. konferencijoje priimtai „Veikimo programai“. Partijos tikslas buvo siekti pažangos reformomis, kam būtina yra parlamentinė santvarka. „Mes, socialdemokratai,— rašoma partijos spaudoje,— niekada nestatome demokratijos ir parlamentarizmo kaip sau tikslo. Bet mes sakome: demokratinis valdymo būdas geriausiai užtikrina visos tautos teises ir sudaro galimybes laimėti darbo masėms, sudarančioms gyventojų daugumą“⁵². LSDP susirinkimuose buvo nagrinėjama kitų kraštų darbo žmonių padėtis⁵³. Jų pavyzdžiu šviečiami ir auklėjami Lietuvos darbininkai. Ypač daug dėmesio darbininkų agitacijai prieš tautininkų režimą buvo skiriama pasaulinės ekonominės krizės metais. 1931 m. kovo 28 d. įvykusiame partijos Kauno kuopos susirinkime buvo priimta rezoliucija, kurioje reika-

* Lietuvoje tautininkų valdymo laikotarpiu įvestos valstybinės santvarkos istorikai šiuo metu nevadina fašistine diktatūra, nors tas terminas, pradėdant komunistine ir socialdemokratinę literatūra ir baigiant tarybinių istorikų darbais iki 1988 m., o kai kurių — ir vėliau, buvo vartojamas. Tautininkų įvesta santvarka nebuvo demokratinė, bet to meto Lietuvoje nepasireiškė ir būdingi fašizmo bruožai: griežta diktatorinė vieno asmens valdžia, nebuvo stambiajam kapitalui ir konservatyviausioms krašto jėgoms atstovaujantį valdžiai pajungtos politinės, administracinės, organizacinės, ekonominės, socialinės ir kultūrinės priemonės, visa ideologija persmelkta vado kulto ir nacionalizmo, nepakantumas iki nuobaudos kitaip manantiems, kitataučiams ir kt.

laujama, kad „būtų atstatyta Lietuvoje demokratinė tvarka ir sušauktas seimas“⁵⁴. Tos pačios kuopos kitame susirinkime vėl pabrėžta darbininkų padėties priklausomybė nuo demokratijos, darbininkai kviečiami streikais ginti savo padėtį⁵⁵. Lietuvos socialdemokratai manė, jog demokratijos sąlygomis būtų lengviau įveikti ir pasaulinės ekonominės krizės sunkumus savo krašte. Tai savo ruožtu sumažintų įtampą visuomenėje ir sudarytų sąlygas pagerinti santykius su užsienio šalimis, pirmiausia su Lenkija. Be to, buvo teigiama, kad tik demokratinėje santvarkoje galima įgyvendinti ir socialdemokratų programą — kovoti už darbininkų ir visų darbo žmonių gerovę.

LSDP nesiriboję veikla tarp darbininkų, bet savo įtaką siekė skleisti ir kaimo gyventojams. Todėl ji palaikė 1935 m. Užnemunės valstiečių streiką. LSDP CK įsakė partijos nariams Suvalkijoje skatinti valstiečius prieš tautininkų valdžią ir jos vykdomą žemės politiką, ragino agituoti valstiečius nemokėti mokesčių, neklausyti seniūnų ir viršaičių⁵⁶. Prieš vyriausybę nukreipta socialdemokratų veikla dar labiau suaktyvėjo, paskelbus Seimo rinkimus, vykdamas rinkimus į Darbo rūmus. Naują vyriausybės kritikos bangą kilo 1938 m. po Lenkijos ultimatumo Lietuvai, nes buvo tikimasi sudaryti koalicinę valdžią, atkurti demokratinę santvarką. Tačiau tautininkai nuolaidų demokratijai nedarė.

LSDP veikėjai 1927 m. ir vėliau neigiamai vertino ir paties A. Smetonos asmenybę. LSDP CK nutarime rašoma: „A. Smetona yra vienas svarbiausių kaltininkų gruodžio 17 d. įvykių ir visos eilės vėlesnių prieškonstitucinių aktų, yra pasižymėjęs kaip atkaklus demokratinės tvarkos priešininkas“⁵⁷. Nepasikeitė jo vertinimas ir Lietuvai netekus nepriklausomybės. Emigracijoje išleistuose atsiminiuose S. Kairys rašė: „Vadas“, panoręs vadovauti, perdėjo savo sugebėjimus. Paniekinęs demokratijos esmę ir jos reikšmę tautos kovoje už savo buitį, pakrypęs diktatūros pusėn, kritišku tautai momentu neparodė savam kraštui reikiamo rūpesčio bei meilės ir nugarbingai iš jo pasitraukė. „Vadas“ savo politiniu naivumu palengvino Maskvai Lietuvą okupuoti“⁵⁸. J. Januškis, vienas iš jaunesniųjų socialdemokratų veikėjų, nuo 1928 m. priverstas gyventi Latvijoje, Vokietijoje, Prancūzijoje, o vėliau — JAV, sužinojęs apie A. Smetonos pabėgimą, dar pikčiau atsiliepė: „Iš to bailio kitko ir laukti nebuvo galima. „Vadas“ taikos metu, bėglys — pavojui pasirodžius [...] Lietuvos režimo ateitis ir pačios Lietuvos likimas dabar bus Maskvos biurokratų nuožiūros ir kaprizų rezultatas“⁵⁹.

Taigi Lietuvos socialdemokratai, gynę demokratiją ir darbininkų reikalus, į tautininkų įvykdytą valstybinį perversmą žiūrėjo kaip į demokratijos principų, demokratinės valdymo formos pažeidimą ir numatė dėl to galinčias kilti tarptautinio ir vidaus gyvenimo nege- roves.

LSDP požiūris į kovos už demokratiją formas. Partijos vidiniai prieštaravimai

LSDP nesitenkino teoriniais samprotavimais apie diktatūros ža-
lą ir demokratinio darbo žmonių auklėjimu per spaudą bei kitais
būdais, ėmėsi ir konkrečių organizacinių priemonių prieš vieną
ar kitą naujovę, stiprinančią vyriausybės režimą. Pačių socialde-
mokratų nuomonės tais klausimais dažnai skyrėsi, vyko savotiška
diferenciacija. Vieni ragino kurti naują partiją, kiti pasisakė už ne-
legalią kovą, dar kiti perėjo į LKP, kai kurie apskritai atsisakė ak-
tyvesnės veiklos. Išryškėjo dešiniųjų ir kairiųjų sparnas.

LSDP kritikuoti tautininkų partiją pradėjo, kaip jau minėjome,
pirmiausia Seime ir per spaudą. Be to, partijos CK tuoj po pervers-
mo ėmė organizuoti vietose darbo žmonių susirinkimus, kuriuose,
aiškindami tautininkų perversmo esmę, agitavo prieš vyriausybę.
Jau 1927 m. sausio mėn. LSDP CK nariai, Seimo nariai socialde-
mokratai, jiems priklausantys studentai važinėjo po Lietuvą ir agi-
tavo prieš tautininkų įvykdytą valstybinį perversmą bei jų sudarytą
vyriausybę⁶⁰.

Antivyriausybinių agitaciją stengtasi vykdyti visame krašte.
1927 m. kovo mėn. partijos CK pasiuntė savo narius: A. Januškę —
į Šiaulius, J. Merkelį — į Biržus, J. Paplauską — į Alytų, J. Kedį —
į Marijampolę⁶¹. Tų pačių metų gegužės mėn. buvęs vidaus reikalų
ministras V. Požela agitavo prieš vyriausybę Jurbarke⁶². Tautininkų
valdžia ėmė drausti šią socialdemokratų veiklą. Tada LSDP CK pa-
tarė organizacijoms šaukti nelegalius susirinkimus. Kaune jie daž-
niausiai vyko S. Kairio bute⁶³.

Svarbiausia socialdemokratų 1927 m. keliama problema buvo
ginti senąją Konstituciją, nes tautininkai rengėsi ją keisti. Liepos
24 d. CK aplinkraštyje buvo nurodyti klausimai, su kuriais skyrių
pirmininkai turi supažindinti eilinius partijos narius. Svarbiausia —
aptarti, kur veda Konstitucijos keitimas⁶⁴. Tų pačių metų rugpjūčio
11 d. „Socialdemokrato“ numeryje buvo nurodyta, kad, praeitų metų
gruodžio mėn. sulaužę Konstituciją, tautininkai vis labiau atsisako
bet kurių rašytų įstatymų. O rugsėjo 25 d. LSDP CK priėmė nutari-
mą „Dėl Tautos atsiklausimo Konstitucijai keisti“. Jame aiškinama,
jog keitimo tikslas — sumažinti Seimo teises, padaryti prezidentą
niekam neatskaitingu valdovu, o Ministrų Kabinetą — neatskaitingu
Seimui. Nutarime pabrėžiama, kad Konstitucijos pataisos antide-
mokratiškos, o A. Smetona yra vienas iš svarbiausių perversmo kal-
tininkų ir atkaklus demokratijos priešas⁶⁵. LSDP CK nutarė boiko-
tuoti referendumą, išplėsti agitaciją už boikotą ir siūlė vietos orga-
nizacijoms susitarti su kitomis partijomis dėl bendrų veiksmų prieš
tautininkų vykdomą Konstitucijos keitimą⁶⁶. Centro Komiteto nu-
tarimas buvo vykdomas Kaune ir vietose. Kai kur imta bendradar-
biauti su valstiečiais liaudininkais ir iš dalies su krikščionimis de-
mokratais dėl bendrų veiksmų prieš tautininkų diktatūrą⁶⁷.

Visos LSDP CK pastangos norimų rezultatų nedavė. A. Smetona

ir A. Voldemaras toliau stiprino tautininkų valdžią, vykdė savo partijos programos tikslus bei uždavinius. Tokiomis aplinkybėmis dalis LSDP narių ėmė rengti ginkluotą sukilimą prieš tautininkų valdžią. Pirmosios slaptos organizacijos sukilimui rengti imtos kurti jau 1927 m. sausio mėnesį⁶⁸. Vėliau visoje Lietuvoje pradėta steigti „Respublikos gelbėjimo komitetas“. Ginkluotos grupės sudarytos Alytuje, Kėdainiuose, Raseiniuose, Tauragėje⁶⁹. Sukilimas turėjo apimti visą kraštą. Tačiau jo išplėsti nepasisekė; sukilimas įvyko tik Tauragėje ir mėgintas Alytuje. Neramumų buvo ir Raseiniuose, Marijampolėje, Kaune, Kėdainiuose. Tie įvykiai plačiau aptarti Lietuvos istoriografijoje, todėl straipsnyje apie juos nekalbėsime⁷⁰. Reikia tik pažymėti, kad pasirengimui ir kovos veiksmams vadovavo buvę Seimo nariai socialdemokratai J. Plečkaitis, J. Paplauskas, J. Kedys, P. Mikulskis, P. Vilkonis ir kt.

Po nepavykusių sukilimų prieš tautininkų valdžią į užsienį emigravę socialdemokratų vadovai bei nariai toliau savo rezoliucijose reikalavo „Smetonos—Voldemaro—Plechavičiaus vyriausybės nelaikyti teisėta Lietuvos vyriausybe ir stengtis ją nuversti“, taip pat ragino „šaukti visą liaudį į ginkluotą kovą už demokratinę tvarką“⁷¹. Emigracijoje gyvenusių socialdemokratų pareiškimai ir konkreti prolenkiška veikla sukėlė ne tik Lietuvos vyriausybės, bet ir socialdemokratų nepasitenkinimą. Negalėdamas nustatyti tikrosios padėties, LSDP CK nutarė laikinai suspenduoti J. Paplausko ir J. Plečkaičio kaip CK narių įgaliojimus. Lietuvos socialdemokratų organizacija užsienyje savo ruožtu teigė neturinti tokių ryšių su LSDP organizacija Lietuvoje⁷². Tuo ji nenorėjo kompromituoti likusių partijos narių Lietuvoje, be to, abi organizacijos nesutarė dėl taktikos. Nesutarimų buvo ir tarp Lietuvos socialdemokratų organizacijos užsienyje veikėjų. 1929 m. kovo 28 d. kilus vidiniams kivirčams, iš partijos buvo pašalintas vienas iš aktyviausių vadovų užsienyje — J. Plečkaitis⁷³.

Emigracijoje gyvenę socialdemokratai 1926 m. gruodžio 17 d. valstybinį perversmą Lietuvoje vertino daug tiesiau ir atviriau negu likę Lietuvoje ir turėję išlaikyti legalios veiklos formą. Jų spauda atvirai įrodinėjo, kad „fašizmas — tai darbininkų išnaudojimo forma, kurios buržuazija griebiasi paaštrėjus klasei kovai“⁷⁴. Be to, emigracijoje gyvenę socialdemokratai ir toliau vienintele galimybe tautininkų valdžiai pašalinti laikė ginkluotą liaudies sukilimą. Tuo tikslu jie kūrė vietinių antivyriausybinių organizacijų planą, formavo jų uždavinius⁷⁵, organizavo ginkluotus kovos būrius⁷⁶, ragino ginklu nuversti diktatūrą⁷⁷. Jų nuomonės skyrėsi tik dėl taktikos. J. Plečkaitis ir jo šalininkai manė, kad ginkluotą sukilimą galima paspartinti teroro aktais bei ginkluotu išpuoliu į Lietuvą iš Lenkijos teritorijos. Plečkaitininkų, kaip jie dažnai vadinami to meto literatūroje, nuomone, emigracija — svarbiausias veiksnys, galintis nuversti tautininkų vienvaldystę Lietuvoje. Su šiuo J. Plečkaičio teiginiu nesutiko ir griežtai jį atmetė Lietuvoje gyvenę LSDP vadovai bei veikėjai⁷⁸. Nepripažino jo taktikos ir dalis Lietuvos socialdemokratų

organizacijos užsienyje veikėjų⁷⁹. J. Paplausko vadovaujama grupė svarbiausia jėga, galinčia nuversti tautininkų valdžią, laikė Lietuvoje nelegaliai veikiančias LSDP organizacijas. Emigrantai tik turėtų suteikti joms pagalbą, atgabentų nelegalios literatūros ir pakeltų gyventojų antitautininkiškas nuotaikas, parengtų juos kovai. Taktiniai prieštaravimai buvo pagrindinė J. Plečkaičio pašalinimo iš LSDP užsienio biuro priežastis. J. Janušio teigimu, J. Plečkaitis pervertino emigracijos vaidmenį ir neįvertino nelegalios spaudos platinimo reikšmės⁸⁰. Po šių nesutarimų tarp emigrantų LSDP griežtai pasmerkė teroro taktiką: „Mes netikime, kad individualinio teroro aktais galima būtų nuversti fašistų valdžią, todėl nei savo atsišaukimuose, nei savo laiškyje prie teroro nešaukiame“⁸¹. LSDP CK ir toliau laikėsi dar 1928 m. vasario 10 d. savo aplinkraščio „Padėties įvertinimas ir santykiai su opozicinėmis partijomis“⁸². Šiame dokumente buvo pasisakoma prieš pučius, nurodoma, kad demokratiją galima atkurti tik plačiu liaudies žygiu, jos noru. Norint tai pasiekti, reikia bendradarbiauti su kitomis partijomis, kurios taip pat kovoja prieš tautininkų įvestą diktatūrinį valdymą. Artimiausi partijos tikslai yra: atgaivinti vietos organizacijų veiklą, dirbti švietimo darbą tarp savo narių ir partijai prijauniančių, bendradarbiauti su profsąjungomis. Šis aplinkraštis pakeistas 1929 m. sausio 13 d. konferencijoje suformuluotais partijos artimiausio laikotarpio uždaviniais. Dabar buvo numatyta demokratijos siekti organizuojant darbininkus kovai už jų kasdieninius reikalavimus. Tam tikslui reikia atgaivinti partijos organizacijas, atkurti likviduotas, naujai steigti darbininkų profsąjungas ir skatinti jų veiklą, šviesti darbininkus ir kelti jų klasinį susipratimą, rengti partijos darbuotojus veikti demokratinės santvarkos sąlygomis⁸³.

Naujų prieštaravimų ir ginčų dėl partijos veiklos kilo po to, kai 1929 m. birželio mėn. jos veikla buvo sustabdyta. Kairieji siūlė atsisakyti evoliucijos taktikos ir organizuoti nelegalią veiklą, norint parengti sukilimą ir nuversti esamą valdžią⁸⁴. Dešinieji partijos lyderiai S. Kairys, K. Bielinis, L. Purėnienė pasisakė prieš ginkluotą kovą, už evoliucinį priešinimąsi, legalių jo būdų taikymą⁸⁵. Jie teigė, kad ginkluota kova atneš partijai didesnę žalą, nes nukentės geriausi jos vadovai. Tuo atveju, jei valdžios administracija neleistų partijai toliau veikti legaliai, dešinieji numatė pradėti nelegalią veiklą⁸⁶. Po to, kai 1929 m. pabaigoje partijai vėl leista veikti laisvai, partijos vadovai, pasisakę už nelegalią LSDP veiklą, ėmė veikti legaliai, stiprinti partijos organizacijas centre ir vietose, kurti naujas, didinti savo įtaką profsąjungoms ir ligonių kasoms. 1933 m. LSDP CK posėdyje nutarta į profsąjungų valdybas įsileisti Lietuvos komunistų partijos narius. Po šio nutarimo į LSDP vadovaujamas profsąjungas ėmė stoti komunistų įtakoje buvusių profsąjungų nariai, ir socialdemokratinės profsąjungos labai išaugo. O komunistai, įstoję į LSDP vadovaujamas profsąjungas, pateko į jų valdybas, ėmė konkuruoti dėl vadovavimo bei įtakos profsąjungoms, stengda-

miesi paimti vadovavimą į savo rankas. Tas pats procesas vyko ir ligonių kasose.

Apskritai krizės metais LSDP vadovybėje vis tvirtesnes pozicijas ėmė įgyti kairieji. 1931—1932 m. „Socialdemokrate“ vyko ilga diskusija dėl partijos veikimo krypčių ir formų. CK buvo kritikuojamas už nepakankamą aktyvumą. Partijos nariai raginami aktyvinti kovą prieš valdžią, imtis ryžtingesnių veiksmų, susitelkti „kovoje už socializmą“⁸⁷. 1932 m. rugpjūčio 27 d. S. Kareiva „Socialdemokrate“ rašė, kad svarbiausias partijos uždavinys — „proletariato organizavimas socialistinei revoliucijai įvykdyti“. Tokia kairiosios partijos dalies nuostata prieštaravo partijos programai, kurioje revoliucija — tolimas tikslas, pasiekiamas tik išaugus darbininkų klasei, švietimo ir auklėjimo, t. y. evoliucijos, būdu. Iš Saugumo departamento dokumentų matyti, kad LSDP kairieji lyderiai V. Galinis, J. Žiugžda stipriai savo pozicijas ir įtaką partijai, jų autoritetas augo. 1933 m. rudenį J. Žiugžda perėmė laikraščio „Mūsų kelias“ redagavimą⁸⁸. Tai irgi patvirtina stiprėjančią kairiųjų įtaką LSDP CK.

Uždraudus LSDP, 1936 m. L. Purėnienės bute įvyko slaptas CK posėdis, kuriame aptarta veikla nelegaliomis sąlygomis. Numatyta visame krašte kurti slaptas kuopeles, sudaryti ryšininkų tinklą santykiams su jomis palaikyti⁸⁹. Tačiau, kaip matyti iš Saugumo departamento žinių, slaptas grupes kurti sekėsi sunkiai, jų atsirado nedaug, nes nebuvo norinčių į jas stoti⁹⁰. Veiklai stiprinti socialdemokratai 1937 m. rugsėjo mėn. pradėjo organizuoti „Demokratinį frontą kovai prieš fašizmą“⁹¹. Tačiau ši organizacija veiklos neišplėtojo, nes nei spaudoje, nei visuomenėje, nei archyvuose žinių neišliko.

Pasisakydami prieš tautininkų valdžią, socialdemokratai naudojo dar vieną veiklos formą — darbininkų streikus. Dėl jų vadovai buvo beveik vieningi. Socialdemokratai kartais vieni, kartais su komunistais kūrė streikų komitetus, ragino darbininkus streikuoti, vadovavo streikams, leido atsišaukimus. LSDP vadovaujami streikai buvo tiek socialiniai, tiek politiniai. Šią priešinimosi tautininkų valdžiai ir telkimo apie LSDP darbininkus formą buvo nutarta naudoti jau 1926 m. gruodžio 19 d. įvykusiame Šiaulių socialdemokratų posėdyje⁹². Ją taikė 1927 m. Pasaulinės ekonominės krizės laikotarpiu buvo organizuojami ekonominiai streikai⁹³. Politinių streikų pagausėjo, 1936 m. tautininkams paskelbus rinkimus į Seimą. Paašikėjus, kad Seimas bus renkamas iš vienu tautininkų, socialdemokratai LSDP CK nutarimu ėmė agituoti darbininkus prieš rinkimus⁹⁴. 1936 m. rugpjūčio 1 d. kairieji socialdemokratai kartu su komunistais organizavo didelį Kauno darbininkų streiką prieš nedemokratiškai išrinktą Seimą⁹⁵. Tuos pačius metodus greta kitų vartojo ir 1938 m. po Lenkijos ultimatumo Lietuvai, kai buvo tikimasi, kad tautininkų vienvaldystei galima padaryti galą pasinaudojant padėtimi, susiklosčiusia priėmus ultimatumą.

Kaip jau matėme iš kai kurių anksčiau minėtų faktų, kairieji socialdemokratai, organizuodami tam tikras nukreiptas prieš valdžią

priemonės, bendradarbiavo su komunistais. Tas bendradarbiavimas suaktyvėjo nuo 1936 metų. Buvo iškeltas bendras kandidatų sąrašas rinkimams į Darbo rūmus. Tais pačiais metais kartu rengtasi paminėti Gegužės pirmąją — darbininkų dieną⁹⁶. Bendradarbiavimą mėginta sustiprinti įkuriant „liaudies frontą“, kurį turėjo sudaryti abiejų partijų atstovai. „Frontas“ gyvavo neilgai, nes jau 1936 m. gruodžio mėn. socialdemokratai iš jo pasitraukė. Pasitraukimas buvo motyvuojamas tuo, kad komunistai nepaiso socialdemokratų nuomonės ir stengiasi „primesti savo diktatorišką valią“⁹⁷. Bet abiejų partijų bendradarbiavimas nenutrūko. 1937 m. kovo mėn. įvyko LKP, LSDP ir eserų maksimalistų pasitarimas. Jame aptartas „bendro fronto“ kūrimo reikalas. Susitarta nebuvo, nes socialdemokratai nepasitikėjo komunistais, kurie juos po tautininkų perversmo netgi oficialiuose dokumentuose vadino „socialfašistais“, „darbininkų išdavikais“ ir pan.⁹⁸ Be to, kaip matyti iš komunistų dokumentų dėl bendro fronto, komunistai norėjo jį sudaryti tik su socialdemokratų partijai priklausančiais darbininkais, o vadovų dalyvavimą jame atmetė⁹⁹. Socialdemokratų partijos veikėjai suprato, kad bendro fronto idėja panaudojama prieš pačius socialdemokratus. Partijos dešinieji vadovai ragino atsiriboti nuo LKP ir kurti bendrą darbininkų frontą be komunistų¹⁰⁰. Bet dalis kairiųjų socialdemokratų bendradarbiavo su komunistais, kai kurie net įstojo į LKP. Sitai, taip pat partijos opozicija tautininkų valdžiai lėmė, kad stalinizmo represijų laikotarpiu LSDP narių palyginti mažiau buvo ištremta ir įkalinta, nors 1940—1941 m. socialdemokratai vengė aktyvios politinės veiklos.

Apibendrinant reikia pažymėti, kad LSDP, siekusi kelti darbininkų ir visų darbo žmonių gerovę, krašto ekonomiką ir kultūrą, po 1926 m. gruodžio 17 d. valstybinio perversmo susidūrė su diktatūrinio tipo valdžia ir dėl to iš karto užėmė jai priešišką poziciją. Svarbiausias kaltinimas tautininkų valdžiai buvo demokratijos laužymas su visais iš to plaukiančiais vidaus ir užsienio politikos padariniais. Norėdami atkurti demokratiją, LSDP vadovai suskilo. Dešinieji ir toliau tikėjosi savo tikslus pasiekti taikiomis visuomeninėmis politinėmis, švietimo bei auklėjimo priemonėmis, o kairieji — nelegalia aktyvia veikla iki ginkluoto sukilimo imtinai. Tai suskaldė partiją, susilpnino jos įtaką. Ji nepateko į valdžią ir tada, kai tautininkai įsileido į vyriausybę kitų partijų ir grupuočių atstovus.

¹ LSDP Konferencijos nutarimai. K., 1921. P. 26—27; Ziežirba. 1926. Nr. 3.

² III Seimo stenogramos. 3 sesija. 66 posėdis. P. 3.

³ Ten pat. P. 26.

⁴ Ten pat. 70 posėdis. P. 11—14, 21—25.

⁵ Ten pat. 71 posėdis. P. 21.

⁶ Ten pat. 77 posėdis.

⁷ Vilčinskas J. Lietuvos socialdemokratija kovoje dėl krašto nepriklausomybės. London, 1985. P. 347—348.

⁸ Ten pat.

⁹ Socialdemokratas. 1931. Spalio 31.

¹⁰ LSDP aplinkraščiai // Lietuvos valstybinis archyvas (toliau — LVA). F. 937. Ap. 1. B. 100. L. 18.

¹¹ LSDP aplinkraščiai // Ten pat. B. 83. L. 18.

- ¹² LSDP aplinkraščiai // Ten pat. B. 95.
¹³ Socialdemokratas. 1927. Rugsjūčio 11; 1929. Vasario 14.
¹⁴ Pirmyn. 1928. Nr. 1.
¹⁵ Socialdemokratas. 1928. Gruodžio 19.
¹⁶ Iš kriminalinės policijos 1929 m. mėnesinės apžvalgos // LVA. F. 378. Ap. 2. B. 11576. L. 154.
¹⁷ Ten pat. L. 155.
¹⁸ Ten pat. L. 170, 173.
¹⁹ Politinių partijų veikimo 1930 m. žinių santrauka // Ten pat. B. 12391. L. 88, 100.
²⁰ Ten pat. L. 36; B. 11576. L. 16.
²¹ Politinių partijų veikimo 1933 m. žinių santrauka // Ten pat. Ap. 3. B. 2825. L. 191.
²² Politinės policijos 1927 m. mėnesinė santrauka // LVA. F. 378. Ap. 2. B. 9809. L. 15.
²³ Ten pat. L. 15, 43.
²⁴ Lietuvos istorijos šaltiniai (toliau — LIS). V., 1961. T. 4. P. 346; Socialdemokratas. 1927. Rugsėjo 15.
²⁵ Socialdemokratas. 1927. Spalio 20; Čepas R. Kai kurie antifašistinio judėjimo Lietuvoje 1927—1928 m. klausimai // Už socializmo sukūrimą Lietuvoje. V., 1969. P. 165.
²⁶ Pirmyn. 1927. Nr. 1.
²⁷ Pirmyn. 1928. Nr. 16.
²⁸ Kriminalinės policijos 1929 m. mėnesinė apžvalga // LVA. F. 378. Ap. 2. B. 11576. L. 11, 94, 95, 122, 126, 127 ir kt.
²⁹ Ten pat. L. 80.
³⁰ Vilčinskis J. Min. veik. P. 198.
³¹ Pirmyn. 1928. Nr. 14.
³² Vilčinskis J. Min. veik. P. 198.
³³ Ten pat. P. 224—227.
³⁴ Pirmyn. 1929. Nr. 15.
³⁵ Socialdemokratas. 1929. Balandžio 11.
³⁶ Pirmyn. 1929. Nr. 17.
³⁷ Socialdemokratas. 1931. Lapkričio 8.
³⁸ LIS. T. 4. P. 601, 607.
³⁹ Čepinskis V. Demokratija, bolševizmas ir fašizmas. Šiauliai, b. m. P. 32.
⁴⁰ Čepinskis V. Demokratija ir diktatūra. Šiauliai, b. m. P. 30.
⁴¹ Socialdemokratas. 1926. Gruodžio 2, 9, 16.
⁴² Ten pat; Karužis B. Fašistiniai tironai kovoje prieš socialdemokratiją. K., 1929. P. 4—5.
⁴³ Pirmyn. 1929. Vasario 1.
⁴⁴ LSDP aplinkraščiai // LVA. F. 937. Ap. 1. B. 83. L. 18.
⁴⁵ Kultūra. 1927. Nr. 7/8. P. 353; Čepinskis V. Demokratija ir diktatūra. P. 32.
⁴⁶ Čepinskis V. Šių dienų visuomenės ideologinės kryptys // Kultūra. 1927. Nr. 9/10. P. 402.
⁴⁷ Čepinskis V. Demokratija, bolševizmas ir fašizmas. P. 46.
⁴⁸ Ten pat. P. 30.
⁴⁹ LSDP aplinkraščiai // LVA. F. 937. Ap. 1. B. 83. L. 18.
⁵⁰ Socialdemokratas. 1927. Balandžio 14.
⁵¹ LSDP aplinkraščiai // LVA. F. 937. Ap. 1. B. 83. L. 18.
⁵² Socialdemokratas. 1927. Balandžio 28.
⁵³ 1933 m. rajonų valdininkų žinių santraukos // LVA. F. 378. Ap. 3. B. 2825. L. 45.
⁵⁴ Socialdemokratas. 1931. Gegužės 23.
⁵⁵ Politinių partijų 1931 ir 1932 m. veiklos apžvalga // LVA. F. 378. Ap. 10. B. 586. L. 274.
⁵⁶ Kauno apygardos 1936 m. apžvalga // Ten pat. Ap. 3. B. 4632. L. 65.

- ⁵⁷ LSDP aplinkraščiai // LVA. F. 937. Ap. 1. B. 832. L. 24.
- ⁵⁸ Kairys S. Tau, Lietuva. Boston, 1964. P. 8.
- ⁵⁹ Januškis J. Atsitiktinio kareivio užrašai. Bostonas, 1970. P. 33.
- ⁶⁰ Politinės policijos 1927 m. mėnesinė santrauka // LVA. F. 378. Ap. 2. B. 9809. L. 6.
- ⁶¹ Politinės policijos 1927 m. pranešimai apie LSDP veiklą // Ten pat. B. 10220. L. 2.
- ⁶² Ten pat. L. 69.
- ⁶³ Ten pat. L. 144.
- ⁶⁴ Politinės policijos 1927 m. mėnesinė santrauka // Ten pat. B. 9809. L. 107.
- ⁶⁵ LSDP aplinkraščiai // LVA. F. 937. Ap. 1. B. 83. L. 24.
- ⁶⁶ Ten pat.
- ⁶⁷ Politinės policijos 1927 m. mėnesinė santrauka // Ten pat. Ap. 2. B. 9809. L. 69, 144, 145.
- ⁶⁸ Politinės policijos 1927 m. žinių santrauka // LVA. F. 378. Ap. 2. B. 9809. L. 15.
- ⁶⁹ Cepas R. Antifašistinis judėjimas Lietuvoje 1927—1929 m. (ist. m. kand. dis.). V., 1967. P. 8.
- ⁷⁰ Ten pat; Cepas R. Antifašistinis sukilimas Tauragėje // Spalio revoliucija ir visuomeniniai mokslai Lietuvoje. Už socializmo sukūrimą Lietuvoje. V., 1969.
- ⁷¹ 1927 m. lapkričio 5—6 d. Rygoje įvykusio suvažiavimo rezoliucija // Pirmyn. 1927. Nr. 1.
- ⁷² Pirmyn. 1929. Nr. 8.
- ⁷³ Ten pat.
- ⁷⁴ Pirmyn. 1927. Nr. 1.
- ⁷⁵ Pirmyn. 1929. Nr. 9.
- ⁷⁶ Pirmyn. 1928. Nr. 2.
- ⁷⁷ Ten pat. Nr. 3, 12, 15, 17, 20.
- ⁷⁸ Socialdemokratas. 1930. Sausio 2.
- ⁷⁹ Pirmyn. 1928. Nr. 4/5.
- ⁸⁰ Pirmyn. 1929. Nr. 9.
- ⁸¹ Ten pat. Nr. 18.
- ⁸² LSDP aplinkraščiai // LVA. F. 937. Ap. 1. B. 83. L. 18.
- ⁸³ Socialdemokratas. 1929. Sausio 17.
- ⁸⁴ Kriminalinės policijos 1929 m. mėnesinė apžvalga // LVA. F. 378. Ap. 2. B. 11576. L. 127, 170, 173, 178.
- ⁸⁵ Ten pat.
- ⁸⁶ Ten pat. L. 170.
- ⁸⁷ Socialdemokratas. 1931. Rugsėjo 19.
- ⁸⁸ 1933 m. rajonų valdininkų žinių santrauka // LVA. F. 378. Ap. 2. B. 2825. L. 179, 208; B. 2960. L. 18.
- ⁸⁹ Kauno apygardos politinės policijos 1936 m. apžvalga // Ten pat. B. 4632. L. 31.
- ⁹⁰ Saugumo departamento 1937 m. politinių partijų veiklos apžvalga // Ten pat. Ap. 5. B. 3335. L. 19.
- ⁹¹ Ten pat. L. 39.
- ⁹² Politinės policijos viršininko ataskaita // LIŠ. T. 4. P. 332.
- ⁹³ Politinių partijų veiklos 1931 ir 1932 m. apžvalga // LVA. F. 378. Ap. 3. B. 2825. L. 325.
- ⁹⁴ Politinių partijų veiklos 1936 m. apžvalga // Ten pat. B. 4532. L. 20.
- ⁹⁵ Ten pat. L. 38.
- ⁹⁶ Ten pat. L. 16.
- ⁹⁷ Ten pat. L. 58.
- ⁹⁸ Saugumo departamento politinių partijų 1937 m. veiklos apžvalga // Ten pat. Ap. 5. B. 3335. L. 13; LIŠ. T. 4. P. 358, 369, 474, 535.
- ⁹⁹ Angarietis Z. Rinkimai į kasų tarybas, socialdemokratų veikimas ir tolimesnė mūsų kova 1931 m. P. 15 ir kt. dokumentai.
- ¹⁰⁰ Politinių partijų veiklos 1937 ir 1938 m. apžvalga // LVA. F. 378. Ap. 5. B. 3335. L. 8, 14; B. 3440. L. 13.

Įteikta 1990 m. rugsėjo mėn.

Summary

Arūnas ASTRAMSKAS, Aldona GAIGALAITĖ

OPPOSITION OF THE TAUTININKAI TO THE LITHUANIAN SOCIAL DEMOCRATIC PARTY

After the coup d'état, staged on December 17, 1926, the Lithuanian Social Democratic Party became the party in opposition rather than the former coalition party. On April 12, 1927, when the Tautininkai dissolved the Seimas, the Social Democrats guided and worked in some institutions of local administration, public economic, social and cultural organizations only. The Tautininkai government persecuted the Social Democratic Party, its local organization and more active politicians. Twice—in 1929 and 1935—it was under a temporary ban, and in 1936 the Lithuanian Social Democratic Party was closed finally by the order of the Minister of Internal Affairs. Other public organizations of workers and students being led by Social Democrats were prohibited more than once.

During the period of the Tautininkai dictatorship, the Social Democrats of Lithuania estimated the government exclusively negatively. It could be seen from the periodical press of Social Democrats, as well as a good many various proclamations, speeches in the Seimas, meetings, trade-unions, patients' insurances, etc.

A left wing of the Lithuanian Social Democratic Party organized an armed uprising and troops against the Tautininkai. Armed fights took place in Tauragė and were to take place in Alytus, Kaunas, Kėdainiai and other places. People fell! The leaders and theorists of the Social Democratic Party flew abroad after declaring in favour of the tactics of an uprising and actively participating in the organization of uprisings. There, they established the Foreign organization of the Lithuanian Social Democrats. J. Pilsudski wanted to take advantage of them, i. e. by means of a coup d'état aimed to annex Lithuania to Poland, forming a pro-Poland government in Kaunas. But this idea was destined to failure.

A right wing of the Lithuanian Social Democratic Party stood for the tactics of armed fight and for the educational propaganda methods, as well as it was satisfied with the disclosure of the Tautininkai government and the dissemination of the Social Democratic ideas.

Under these circumstances, the position of the Social Democratic Party, shattered, and its activity and influence among workers and the intelligentsia had weakened. Some leaders of the party declared for the creation of a new party, others suggested that an illegal party be created, still others went over to the Lithuanian Communist Party; some old party members declined the active life at all.

Theorists of the Lithuanian Social Democratic Party criticized the Tautininkai dictatorship and defended democracy. They proved that the dictatorship could not guarantee the internal and external status of the stable state after the coup d'état effected on 17 December, 1926.

Trumpai apie autorių

Arūnas Astramskas (g. 1965 m.), Panevėžio kraštotyros muziejaus mokslinis bendradarbis ir miesto 2-os vidurinės mokyklos mokytojas. Domisi kraštotyra, socialdemokratų partijos padėtimi po 1926 m. Lietuvoje, savivaldybių veikla Lietuvoje XIX a. antroje pusėje.